

Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353.

2. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.

3. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общекооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.

4. Зюрюкин В. Земледельческие кооперативы / В. Зюрюкин // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 20. – 15 мая. – С. 7–8.

5. Зюрюкин В. Товарищества по коллективной аренде и обработке земли / В. Зюрюкин // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 95–103.

6. Л'Етьєн В.О. Исследование хуторов в Нежинском уезде Черниговской губернии / В.О. Л'Етьєн // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 5. – С. 68–90.

7. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

8. Молочные артели в Нежинском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 34. – 21 августа. – С. 7–8.

9. Н. О-ець. Корреспонденция. Остерский уезд / Н. О-ець // Селянин. – 1914. – № 1. – С. 21.

10. Ол. С. Чемер, Козелецкого уезда / Ол. // Селянин. – 1914. – № 7. – С. 172–173.

11. Половец В.М. Кооперативный рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.

12. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.

13. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Изд-во ВПШ и АОК, 1963. – 656 с.

**Герасимчук А.М. Сельскохозяйственные артели на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.)**

*В статье освещается процесс развития сельскохозяйственных артелей в Черниговской губернии в годы реализации в регионе столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.).*

**Ключевые слова:** Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, кооперация, сельскохозяйственные артели.

**Herasymchuk O.M. Agricultural artels in Chernihiv region in the Stolypin's agrarian reform period (1906–1917)**

*The article examines involvement of agricultural artels in Chernihiv province during the regional implementation of the Stolypin's agrarian reform (1906–1917).*

**Key words:** Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, cooperation, agricultural artels.

26.02.2015 р.

УДК 94(477):(392+611.9)

Л.А. Костенко

## ТІЛО В АГРАРНИХ ОБРЯДАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ)

*У статті розглядаються аграрні звичаї та обряди, у яких було задіяне тіло людини або тварини та їх символіка.*

**Ключові слова:** сімба, догляд, збирання урожаю, календарні свята, тіло людини, тіло тварини, урожай.

У період сівби, догляду за рослинами та збирання урожаю землероби намагалися вплинути на урожай. Одним з атрибутів магічних практик було тіло людини та тварини.

Обряди, в яких було задіяне тіло людини, та їх символіку, неодноразово потрапляли у коло наукових інтересів ряду дослідників. Український вчений К. Копержинський розглядав качання жінок біля обжинкового атрибута – борода. На його думку, цей магічний акт символізував боронування ниви [5, 43]. Українська дослідниця К. Грушевська вивчала господарські обряди у виконанні жінки. Вона вважала, що вірування в магічну силу жіночого тіла були заховані у її «продуктивності та плодючості» [3, 24, 41]. У поле зору російського ученого Д. Зелєніна потрапили обряди, пов'язані з качанням на ниві священиків. На його думку, за допомогою качання з землі намагалися видобути животворні сили для рослин, первісним же виконавцем обряду був «поганський жрець» [4, 5]. Російська дослідниця Т. Бернштам символіку качання вбачала у «стимуляції природних процесів, віддачі землі людської сили і отримання такої від неї» [2, 150]. Німецький вчений Д. Фрезер вважав, що качання було пережитком давнього культу злягання на ниві чоловіка і жінки. За допомогою цих магічних дій рослинам намагалися передати енергію відтворення і примноження [8, 137].

Аграрні обряди потребують подальшого вивчення. Важливими в цьому відношенні є регіональні дослідження, які дозволяють пізнати народні вірування, форми їх вияву та символічний зміст, а також віднайти загальноукраїнські та регіональні риси народної культури.

Ми ставимо за мету дослідити аграрні звичаї та обряди, у яких було задіяне тіло людини та тварини, а також їх символіку. В основу дослідження покладено польові матеріали, зібрані на Лівобережному Поліссі.

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили в період сівби рослин. Жінки, сіючи гарбузи, сідали на грядки. «Коли садили гарбузики, присідали, щоб були великі» (ОМП). «Садимо гарбузи, сідаємо на грядки, щоб багато було» (ВФК). Подібним чином намагалися вплинути на урожай картоплі. «Кончають сіять, самі товщє баби садяться, щоб така картошка роділа як ці баби

толстие» (УМШ). «Коли садили картоплю, сідали на землю, щоб вона була великою» (ВЮД). Отже, сідання на грядки було магічним актом впливу на урожай. Тіло людини виступало символом урожаю.

Після сівби рослин на полі качалися. У цьому випадку тіло людини також асоціювали з урожаем. «Як кончит картошку сіять, качається, щоб така картошка біла под кустом як я лежу» (ПІС). «Роди, Боже, таку картошечку як я – і покотилась по ріллі» (ГПЧ).

Символом майбутнього урожаю виступали і окремі частини тіла людини – голова, сідниці, стегна, литки та ін. Капусту асоціювали з головою. На Глухівщині, посадивши культуру, на голову намотували хустку, повертались до схід сонця і приказували: «Господи, роди такі качани як моя голова» (НПБ). На грядках гарбузів качалися жінки з великими сідницями. «Посади гарбузи і качайся, щоб велика задниця була на гарбузи» (ОАГ). На засіяні грядки цибулі сідали і приказували: «Рости, цибулько, як моя срачка» (КО). На Новгород-Сіверщині виконували обряд, у якому були задіяні голова і сідниці: «Як садили капусту, присідали жінки старіє, спідницю на галаву, щоб капуста в'язалася, і щоб росла великая хлопали по задниці» (НМЧ). Моркву асоціювали з жіночою литкою. Сіючи культуру, торкалися цієї частини тіла і приказували: «Расти така марковка, як моя литка» (ГЄП). Якщо садили буряки, бралися за ноги. «Буряк садять, у кого ноги дебели, беруться за ноги» (ОМС). Буряки також асоціювали з жіночими стегнами. «Як буряк садили, качалися по землі. – Радіть буряки, як Веркіні окороки» (ОМП).

Аграрні обряди, у яких було задіяне тіло людини, були поширені і в інших регіонах України. На Київщині, за даними П. Чубинського, господиня перед посадкою капустяної розсади бралася за голову, потім біла себе по стегнах, промовляючи: «Щоб моя капусточка була із кореню коренастая, а із листу головастая». Далі присідала до землі і продовжувала: «Щоб не росла висока, а була широка». І, посадивши стебло в землю, придавлювала його коліном «щоб була туга як коліно» [9, 185]. На Поділлі, коли сіяли мак, гладили волосся на голові і приказували: «Щоб головки в моїм макові були такі великі, як моя голова, і щоб маку було так багацько, як волосся на голові» [7, 31]. На Рівненщині під час посадки капусти жінка тричі поверталася навкруги, потім бралася за голову, щоб капуста «вилась у головки» (ГТТ). На Закарпатті, сіючи кукурудзу, протягували ліву руку зі словами: «Щоб були такі довгі струки (качани) як рука» (ЄФО).

Під час виконання обрядів землероби демонстрували свою силу. На думку дослідників, за допомогою таких магічних дій вони намагалися вплинути на урожай [1, 175]. На Новгород-Сіверщині

після сівби картоплі сіячі штовхали один одного. «Посеем картошку і давай туряться в кучечку, щоб картошка роділа» (МФК). Штовхаючись, виконавці обряду ділилися з рослинами своєю силою, а їхнє тіло символізувало урожай. В обрядах виконували і такі силові дії, як підсакування. У Куликівському районі Чернігівської області підсакували на грядках капусти, говорячи: «Як здорова задниця то сідає – гоп – гоп, щоб капуста така була» (ПІС).

Для виконання обрядів частіше обирали жінок із великими сідницями; поширеними магічними прийомами були сідання на грядки та оголення сідниць. Отже, під час обряду жінка мала поділитися з нивою плідністю.

Повні жінки, очевидно, мали передати зерну також вміння набирати вагу. Вибір виконавця обряду залежав і від того яку культуру планували виростити. «Як кончають садить огірки, то маленьку дівчинку або молодичку качають, а як капусту, то товсту качають, щоб головки були здорові» (КВС). Подібний підхід до вибору виконавця обряду застосовували і на Рівненщині. Зокрема, щоб вирости невеликі огірки, на грядках качали малу дитину. Виконуючи ритуальні дії, бабуся приказувала: «Рости такі огірочки як мій внучко» (ВГГ). На Новгород-Сіверщині з метою впливу на урожай огірків перший плід давали спожити малій дитині (НМЧ).

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили і в період догляду за рослинами. На Новгород-Сіверщині після прополювання городу жінки обкидали себе землею. «Як полят город, кончіла, садітся і обкідаєт себя, щоб урожай бил» (ОПК). Після прополювання городів також качалися. «Пополола огороди – удвох, утрѡх одну покачаєм» (ГМП). У селі Марчихина Буда Сумської області, коли пололи буряки, приказували: «Радіть буряки як у меня вакараки» (ГЄП). У селі Седнів Чернігівської області, після прополювання буряків, качалися, приказуючи: «Пакачуся, павалюся, силки ще наберуся» (НСК). Качалися і під час прополки льна. «Льон полять баби, качаються, регочуть» (НСД.)

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили також на календарні свята, які припадали на період росту рослин. На «Юрія» качалися на озимині. У селі Старий Білоус Чернігівської області казали, що «на Юрія юрилися» (АФМ). Цей обряд був поширений також у інших регіонах України. На Київщині на озимині качалися всією громадою. «Качаємося згори одна людина, друга, третя, щоб жито родило» (ТОУ). Обряд качання проводили після трапези (ХАБ). «На Юрія в церкві правиться, ідуть пєвчі, увесь народ, батюшка поле освятить, а тоді обідають. Після обіду качалися» (ТОУ). Отже, отримавши запас сили і енергії через їжу, люди ділилися нею з нивою.

На Трійцю продовжували виконувати обряди

з метою впливу на урожай, зокрема, щоб капуста в'язалася у головки: «Поднімає спадницю і по голой жопе, і за голову – Сьогодні Тройца у нас, завивай качання у нас» (НПЗ). На це свято також качалися по житю. «На Тройцу водили русалок, брали їсти, качалися по житі» (НСД). Подібні обряди побутували також у інших народів і, зокрема, росіян. Там на нивах качалися огрядні дівчата [2, 173].

На свято Івана Купала молодь перестрибувала через багаття, городні висадки та кропиву. За допомогою цих магічних дій намагалися передати рослинам силу та енергію. Чим вище підстрибували учасники обряду, тим рослини мали краще рости [7, 185].

На свято «Ілля» вкотре намагалися вплинути на урожай капусти. Для цього кожна капустину придавлювали коліном, щоб вона виросла тверда як коліно. При цьому зверталися і до Святого Іллі: «Святий Ілля, тісни капусту, тісну я» (МПС). На Спаса на голову накручували велику хустку, торкались кожної капустини і приказували: «Капусточко, сьогодні у нас Спас, тобі в'язатися час» (МЛД).

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили і в період збирання урожаю. У кінці жнив на ниві качалися, пояснюючи це впливом на урожай наступного року: «Яка жінщина пакатилася, щоб урожай був» (НАД). На Рівненщині качалися, коли докопували картоплю, демонструючи силу. «Бульбу докопуємо, тогди пхаємо один одного і качаємося, щоб на той год урожай був (ОПБ). Качаючись, приказували: «Нівка, нівка, віддай мою силку» (ПДШ), «Нівка, нівка, дай силку на другу нівку. На нівку гнойок, а на жавотік лойок» (ТМП). Отже, за допомогою качання землероби також намагалися повернути сили, витрачені під час роботи.

Група аграрних звичаїв та обрядів була пов'язана з тілом домашніх тварин. На Чернігівщині огірки та гарбузи сіяли у таку пору, коли худоба лежала. «Як скот лежить, тоді садимо гарбузи, гурки, самі сідаємо на землю, щоб багато було» (ВФК). Так само робили і на Сумщині. Свої дії пояснювали так: «Шоб стільки огурків і гарбузів лежало» (ПСБ). Отже, в аграрних звичаях тіло тварини, як і людини, виступало символом урожаю.

Обряди, пов'язані з тілом тварин, проводили під час догляду за рослинами. У Ніжинському районі, якщо не родили огірки, пустоцвіт збирали у пелену і викидали на дорогу, де ходила худоба. «Посадиш, нема зав'язу, нарви квіток і викинь на дорогу, де скотина ходить – будуть огурки» (НПГ). На Новгород-Сіверщині пустоцвіт кидали перед чередою корів, «шоб стільки огіроків було як табуну» (ОПК). Механізм впливу худоби на урожай огіроків пояснювали так: «Нехай метушать, шоб метушилися огурки» (ВПБ) або «шоб гурки вискакували» (РАБ). Отже, під час обряду худоба

мала поділитися з рослинами своєю силою та енергією. Якщо не родили огірки, грядки також посипали піском, по якому пройшла отара овець (ОКС). Так само робили і на Рівненщині. «Як вечки пройдуть, коб того піску набрав та посипав по огурках» (ОПБ).

Отже, на Лівобережному Поліссі аграрні обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводилися у період сівби, догляду за рослинами та збирання урожаю. З метою впливу на урожай використовувалися магічні прийоми: сідання на грядки, обкидання тіла землею, торкання частин тіла, підскакування, качання по землі. Тіло людини виступало символом урожаю. Під час обряду люди намагалися поділитися з нивою плідністю, передати рослинами свою силу, енергію, здібності та якості.

Звичаї та обряди, пов'язані з тілом тварин, виконувалися під час сівби та догляду за рослинами. Тіло тварини мало поділитися з рослинами своєю силою та енергією і виступало символом урожаю.

#### Посилання

1. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М. – 2002. – 815 с.
2. Бернштам Т. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX ст. – Л., 1988. – 275 с.
3. Грушевська К. З примітивного господарства: кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки в Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 9–44.
4. Зеленін Д. Східно-слов'янські хліборобські обряди качання і перекидання по землі // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 1–10.
5. Копержинський К. Обряди збору урожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки в Україні. – 1926. – Вип. 1–2. – С. 36–75.
6. Костенко Л. Троїцька та купальська рослинна атрибутика Лівобережного Полісся // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. – Одеса. – 2011. – С. 183–194.
7. Творун С. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 29–34.
8. Фрээр Д. Золотая ветвь. – М., 1980. – 831 с.
9. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – СПб., 1872. – Т. 3. – 486 с.

#### Список інформаторів

- УМШ – У.М. Шульга, 1928 р. н. Записано у с. Блестова Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.  
 ВФК – В.Ф. Костановська, 1917 р. н. записано у с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл.  
 ОПК – О.П. Козлова, 1923 р. н. Записано у с. Бирине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.  
 ПС – П.І. Святюха, 1923 р. н. Записано у с. Стахорщина Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.  
 ГПЧ – Г.П. Чепела, 1917 р. н. Записано у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.  
 КВС – К.В. Салган, 1910 р. н. Записано у с. Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.  
 ОАГ – О.А. Гаврилей, 1925 р. н. Записано у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.  
 НМЧ – Н.М. Чмичун, 1937 р. н. Записано у с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

НПЗ – Н.П. Зубковська, 1925 р.н. Записано у с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ГГГ – Г.Г. Гаврилович, 1918 р.н. Записано у с. Бродниці Зарічненського р-ну Рівненської обл.

ГСП – Г.С. Петрунькіна, 1928 р. н. Записано у с. Мала Буда Середино-Будського р-ну Сумської обл.

ВГГ – В.Г. Гаврилович, 1930 р. н. Записано у с. Бродниці Зарічненського р-ну Рівненської обл.

МДК – М.Д. Краснай, 1908 р. н. Записано у с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ОПБ – О.П. Базилевич, 1933 р. н. Записано у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.

ПС – П.І. Сліпак, 1927 р. н. Записано у с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігівської обл.

ТОУ – Т.О. Ульянченко, 1908 р. н. Записано у с. Копачів Обухівського р-ну Київської обл.

МПЯ – М.П. Якуб, 1915 р. н. Записано у с. Березне Менського р-ну Чернігівської обл.

ТМП – Т.М. Полянська, 1914 р. н. Записано у с. Мамакине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ОСМ – О.С. Масюра, 1925 р. н. Записано у с. Вичівка Зарічненського р-ну Рівненської обл.

ПСБ – П.С. Бойко, 1929 р. н. Записано у с. Богданівка Шосткинського р-ну Сумської обл.

ММВ – М.М. Владовська, 1914 р.н. Записано у с. Дорогинка Фастівського р-ну Київської обл.

НПГ – Н.П. Голощук, 1931 р. н. Записано у с. Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

РАБ – Р.А. Бойко, 1923 р. н. Записано у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

ОКС – О.К. Скляр, 1925 р. н. Записано у с. Данилівна Менського р-ну Чернігівської обл.

НСД – Н.С. Дубина, 1929 р. н. Записано у с. Брусилів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

НСК – Н.С. Кірієнко, 1925 р. н. Записано у с. Седнів Менського р-ну Чернігівської обл.

ОМП – О.М. Пономар, 1925 р. н. Записано у с. Моровськ Козелецького р-ну Чернігівської обл.

ВЮД – В.Ю. Доля, 1927 р. н. Записано у с. Вовна Шосткинського р-ну Сумської обл.

КО – К. Орешко, 1917 р. н. Записано у с. Волосківці Менського р-ну Чернігівської обл.

НПБ – Н.П. Бачаєва, 1928 р. н. Записано у с. Фотовиж Глухівського р-ну Сумської обл.

ОМС – О.М. Савицька, 1932 р.н. Записано у с. Шаболтасівка Сосницького р-ну Чернігівської обл.

ЄФО – Є.Ф. Огняник, 1953 р. н. Записано у с. Малий Раковець Іршавського р-ну Закарпатської обл.

АФМ – А.Ф. Максименко, 1908 р. н. Записано у с. Старий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

ХАБ – Х.А. Безручко, 1909 р. н. Записано у с. Жадове Семенівського р-ну Чернігівської обл.

ПДШ – П.Д. Шелудько, 1925 р. н. Записано у с. Миронівка Шосткинського р-ну Сумської обл.

НАД – Н.А. Дурницька, 1921 р. н. Записано у с. Чорнотичі Сосницького р-ну Чернігівської обл.

МПС – М.П. Совкова, 1941 р.н. Записано у с. Степне Ямпільського р-ну Сумської обл.

МЛД – М.Л. Дяченко, 1922 р.н. Записано у с. Крути Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

#### **Костенко Л.А. Тело в аграрних обрядах (на матеріалах Левобережного Полесья)**

*В статті розглядаються аграрні звичаї та обряди, в яких було задіяно тіло людини чи тварини, а також їх символіка.*

**Ключові слова:** сев, досмотр, збір урожаю, календарні свята, тіло людини, тіло тварини, урожай.

#### **Kostenko L.A. Body agrarian rituals (based on the Left-bank Polissia)**

*The article deals with agricultural customs and rituals, which were involved in the human or animal body and their symbols.*

**Key words:** sowing, care, harvest, calendar holidays, the human body, the body of an animal, harvest.

11.03.2015 р.

УДК 94(477):(069.4/.5+621.798.74) «1864/1914»

*А.Н. Мирошніченко  
В.В. Назарова*

#### **КОЛЛЕКЦИЯ ПЛОМБ ИНТЕНДАНТСКИХ СКЛАДСКИХ ПРИЕМНЫХ КОМИССИЙ 1864–1914 ГГ. ИЗ ГЛУХОВА**

*В статье представлены обзор и описание свинцовых пломб интендантских складских приемных комиссий 1864–1914 гг., найденных в Глухове, а также произведен анализ их оттисков, освещены вопросы системы интендантского обеспечения армии и истории квартирования в Глухове 19-го Костромского пехотного полка и мест его размещения, позволившие открыть до сих пор неизвестные сведения в истории г. Глухова во второй половине XIX века.*

**Ключевые слова:** сфрагистика, свинцовые пломбы, Глухов, Ярмарковая площадь, интендантские складские приемные комиссии, 19-й Костромской полк.

В седьмом выпуске сборника научных трудов «Сіверщина в історії України» (2014 г.) нами был произведен анализ пломб, найденных на территории г. Глухова Сумской области, позволивший сделать первые попытки систематизации находок этой категории, выявить деятельность тех или иных учреждений, проследить торгово-экономические связи города с другими регионами, определить товары, производимые в Глухове и ввозимые на местный рынок, а также установить их производителей. В указанной работе были рассмотрены пломбы XVIII–XX вв., хранящиеся в фондах Национального заповедника «Глухов», а также в собраниях частных коллекционеров. Подавляющее большинство пломб из этих коллекций было найдено на старинной Ярмарковой площади, ныне ограниченной Школьным переулком и улицами Матросова и Киевский шлях. Самой значительной в количественном отношении группой пломб стали пломбы государственных и других учреждений, различных обществ и товариществ, компаний и отдельных предпринимателей, товары которых привозились на глуховский рынок. К этой же группе мы отнесли самую многочисленную по количеству находок категорию пломб – пломбы интендантских складских приемных комиссий, занимавшихся